

Mike Károly

KÍVÜLLÁLLÓK ÁLMAI

Sezession

Hamvas Béla szerint a magyarság öt géniuszt, öt kultúrkör vonzásában él, ám története során soha nem nőtt fel ahhoz a feladatához, hogy megteremtse ezek között az egyensúlyt. A géniusztok közötti szembenállás, sőt ellenségesség azonban nem csak rajtunk ülő átok. Európában e téren talán a németek a legközelebbi sorstársaink, akiknek ha nem is öt, de két, annál erőteljesebben ható géniusszal kell megküzdeniük. Egyensúlyt nekik sem sikerült teremteniük – sokkal inkább hol az egyik, hol a másik szellem vált dominánssá. Míg a modern nemzetállamuk alapvetően az északi romantikát a keleti eltökéltséggel egyesítő *porosz* szellem jegyében jött létre, a II. világháború után az ország többé-kevésbé szabadon döntő része a *nyugati* polgári-liberális kultúrkör mintáit követve rendezkedett be. A német egyesítés után ma úgy látszik, hogy a Nyugat megnyerte a németek szívéért folyó harc utolsó csatáját is. Adenauer még joggal gondolhatta célszerűnek (átmenetileg) megszabadulni a „pogány Berlin” terhétől, 1990-re azonban a helyzet megváltozott. Míg Magyarországon a „nyugati géniust töményen megjelenítő” Széchenyinek sosem sikerült „Sopront a Kunságba vonnia”, Kohl megvalósíthatónak látta, hogy a Rajna-parti Bonnt elvigye a brandenburgi erdőkbe.

Másfél évtizeddel az újraegyesülés után azonban kétséget ébreszt e terv sikerét illetően, hogy Németországról ma aligha a „siker” jut az eszünkbe. Sokkal inkább az elhúzódó gazdasági-politikai válsággal párosuló szellemi enerváltság, amelynek apró, de jellemző tünete Merkel kancellár minap kifejtett, lehangoló „tolerancia, tehetség, technológia” víziója. Hogy Kohl reményei igazolódna-e, nagyban függ attól, hogy milyen eszmék törnek majd szét a mára megdermedt intellektuális status quót. A porosz hagyomány ugyanis csöndben tovább él – legalábbis a (szellemi) jobboldalon, amely a helyire, a partikulárisra, mint általában másutt, itt is érzékenyebben reagál a baloldalnál.

Kétségtelen, hogy ebből a közéletben most nem sok érzékelhető. Ennek egyik fő oka a hatvannyolcas baloldali eszmék hegemoniája, amely egyben az aktuális szellemi dermedtség alapvető forrása is. A „kritikai elmélet” ugyanis olyan sikeresnek bizonyult, hogy szinte minden kritikust elhallgattatta. A náciizmus összemosása mindenféle nemzeti elkötelezettséggel és konzervatív állásponttal (vö. Adorno „autoriter személyiségé”-vel) komoly gátjává vált a Németországról mint egyedi vonásokkal bíró politikai közösségről való gondolkodásnak. Egyszersmind alkalmasnak bizonyult arra, hogy a jobboldalt kiszorítsa a társadalmi és kulturális je-

lenségek értelmezésének területéről, és legfeljebb csak a gazdaság- és a külpolitika pragmatikus kérdéseiben engedje szóhoz jutni. (Az eredményt jól szemlélteti az *establishment* vezető lapjának számító Frankfurter Allgemeine Zeitung, amelynek a politikai és gazdasági kérdésekkel foglalkozó első fele liberális-konzervatív, a kulturális és társadalmi kérdésekkel foglalkozó második fele viszont erősen baloldali profilú. Mintha az utóbbi témákról más nézőpontból nem is lehetne színvonalasan írni.)

A két legmarkánsabban kirajzolódó szellemi irányzatot a jobboldalon az ordoliberalisok és a „konzervatív forradalom” örökösei alkotják. Az előbbiek egyértelműen nyugatosak, és a szabad piacgazdaságot tekintik legfőbb céljuknak, az utóbbiak szkeptikusak az „angolszász” társadalmi modell sikerét illetően, egy német „világalternatíva” után kutatnak,¹ amelynek alapját sokuk szerint a porosz erények (mint az állhatatosság, fegyelmezettség, hatékonyság, megbízhatóság, innovativitás, találékonyság)² képezhetik. A két irányzat nem feltétlenül összebékíthetetlen egymással: az antiegalitarizmus, a demokráciával és a jóléti állammal szembeni szkepszis, a magántulajdon és a gazdasági szabadság tisztelete, illetve egyes libertáriusok erkölcsi és kulturális kérdésekben elfoglalt konzervatív álláspontja (vagy éppen közömbössége) egyaránt egy jövőbeli konszenzus alapja lehet. Egyelőre azonban nem hogy új konszenzusról, még vitáról sem igazán beszélhetünk. Ami biztosnak tűnik: a porosz „kultúratrióták” is szót fognak kérni a német jövőről előbb-utóbb beinduló vitában.

Az erre való felkészüléshez fontos intézményi háttérrel nyújt az (egykor porosz) Szász-Anhalt tartományban, egy Halle közeli kis faluban található hajdani „lovagbirtokon” székelő *Institut für Staatspolitik*, amely az amerikai magánalapítású műhelyek példáját követve rövid távon egy „élő szubkultúra” megteremtését, hosszabb távon pedig a német „politikai, kulturális és társadalmi viszonyok megváltoztatását” szeretné elérni. Negyedéves kiadványa, a *Sezession* ma gyakorlatilag az egyetlen komoly független konzervatív közéleti folyóirat Németországban. Önmeghatározása szerint az ideologikus helyett a „reálpolitikai” (*realpolitisch, nicht gesinnungspolitisch*) gondolkodás fóruma kíván lenni. Ez a cél, mint ahogyan az intézet neve is, egyértelműen *Carl Schmitt* gondolatvilágát idézi. Ezt a benyomást erősíti, hogy a szerkesztők az első lapszámot a háború jelenségének szentelték, amely Schmitt elmélete szerint a leginkább rávilágít a politika lényegére: a barát és az ellenség megkülönböztetésére. A folyóirat látóköre ugyanakkor jóval szélesebb. Schmitt mellett fontos viszonyítási pontot jelentenek a húszas és harmincas évek meglehetősen tágan értelmezett „konzervatív forradalmának” szerzői és a nyolcvanas évek „történeiszvitájának” jobboldali résztvevői. De a lapot vezető *Karlheinz Weissmann* hősei közé tartozik pél-

¹ Vö. Matthias SEEGRÜN: *Deutsche „Weltalternative”*, *Sezession* 12 (2006. január), 52.

² Lásd Jörg SOLDAN: *Was war deutsch? Teil 1: Die Auftragspolitik*, *Sezession* 13 (2006. április), 62–63.

dául a liberális-konzervatív *Jacob Burckhardt* is. Weissmann egyébként annak az Armin Mohlernek a tanítványa, aki a „konzervatív forradalom” fogalmát a II. világháború után a német közgondolkodásba bevezette, azzal a nem titkolt céllal, hogy a két háború közötti jobboldali szellemi irányzatok egy részét a nemzetiszocializmustól elhatárolja, és újra salonképessé tegye.³ Az intézet és a folyóirat szellemi törekvéseinek legfőbb célja a hatvannyolcas eszmék bírálata, az ezek megvalósítása révén előállt válsághelyzet bemutatása és kritikája.

Ha németekkel van dolgunk, talán nem túlzás a kijelentés: „Ha elmondod, mit gondolsz a II. világháborúról, megmondom, ki vagy!” A folyóiratról is sok mindent elárul, hogy mi a mondanivalója erről a témáról. A következőkben ezért a lap 2005. áprilisi számából szemlélünk, amelynek témája „1945”.⁴

A lapszám mottójául a szerkesztők talán Theodor Heussnak, az NSZK első államelnökének ítéletét választhatták volna, amelyet az egyik tanulmány szerzője zárszóként idéz: „Május 8. mindnyájunk számára a letragikusabb és legkétségesebb paradoxon. Miért? Azért, mert ez megváltásunk és megsemmisülésünk napja is egyben.” A szerkesztőket bevallottan az a cél vezérelte, hogy a „megsemmisülés” történéseinek körüljárásával elősegítsék a valósághoz a mai közgondolkodásban élőnél hívebb történelemkép kialakulását. Elvetik azt a – véleményük szerint ma uralkodó – nézetet, amely 1945-öt nemcsak a hitleri rendszer, hanem mintegy a német identitás terhe alóli „felszabadulás” évének is tekinti. Úgy vélik, hogy szükség van az erkölcsi és a történelmi „relativizálás” megkülönböztetésére: míg az első elfogadhatatlan, mivel a kioltott emberéleteket nem lehet egymással szemben „elszámolni”, az utóbbi a történetírás lényegéhez tartozik, hiszen a történész dolga éppen az, hogy *relációkat* találjon az események között.

Stefan Scheil az 1945-ös német vereséget az „ideológiai magyarázatokat” és a háborús felek közötti „manicheus módon egyértelmű felelősségmegosztást” félretéve a klasszikus diplomáciatörténet perspektívájából elemzi (*1945 als Datum der Staatsgeschichte*). Arra keresi a választ, hogy mi vezethetett az európai történelemben korábban szokatlan „feltétel nélküli” és a német államot tárgyalófélként el sem ismerő „kapitulációhoz”. Az elemzés kezdődátuma 1856: a német nemzetállam ugyanis a krími háborút követően Közép-Európában kialakuló hatalmi vákuumban született meg. A korabeli és a leendő világhatalmak közül Nagy-Britanniát tengerentúli birodalmának konszolidációja, Oroszországot belső reformjai, az Egyesült Államokat pedig csendes-óceáni expanziója foglalta le. Az oroszok és az amerikaiak lényegében az I. világháborút követően is távolmaradtak Európa belső viszonyai-

³ A konzervatív forradalomról magyarul lásd KARÁCSONY András: *A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban*, Századvég 2005/1.

⁴ A folyóirat elektronikus változata a www.sezession.de címen olvasható.

nak rendezésétől, így bizonyos értelemben az európaiak maguk dönthettek a sorokról. Erre a szerző szerint még az 1930-as években is megvolt a lehetőségük, sőt bizonyos fokig a hajlandóságuk is. Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy ha az európai hatalmaknak nem sikerül egy kölcsönösen elfogadható megoldást találniuk, a következő háború az egyik (vagy mindkét) „potenciális hegemon szárnyhatalom” európai uralmát hozza majd magával. A háború alternatíváját többen a négy európai nagyhatalom egyfajta „négyes direktóriumában” látták, amely a versailles-i rendszer helyére lépett volna. (A szerző e törekvések leglátványosabb következményének a müncheni konferenciát tartja.) A terv kudarcát végül a gazdasági erőforrások egyenlőtlen megoszlása, a kisebb európai országok (például Lengyelország) ellenállása, és mindenekelőtt az Egyesült Államok és Oroszország erősödő „nyomása” okozták. Rooseveltt például 1939 elején bejelentette, hogy Amerika „garanciát nyújt” gyakorlatilag az összes észak-, kelet- és dél-európai államnak, sőt az Európán kívüli országoknak is egészen Perzsiáig. Sztálin pedig 1940 novemberében a Németországtól keletre eső gyakorlatilag minden területet (Törökországgal és Iránnal bezárólag) az orosz érdekszféra részének nyilvánította.

Ebben az értelmezési keretben a háború kitörése korántsem csak Németországnak állt érdekében. A későbbi eszkalációt pedig nagyrészt azzal magyarázza a szerző, hogy a szövetségesek oldalán 1939-től általános radikalizálódás következett be, amelynek hatására a német fél minden kompromisszumos javaslatát elutasították. Nemcsak Hitlert nem tekintették tárgyalópartnernek, hanem a hadsereg és a külügyminisztérium belső ellenzékét, sőt az emigráns weimari politikusokat sem. Scheil szerint ez logikusan következett abból, hogy a szövetségesek tényleges célja a német birodalom megsemmisítése volt: „Kompromisszumok nem voltak. A világhatalmak anyagi túlsúlya egyértelművé vált, és véget vetett a Német Birodalomnak. Az a világpolitikai ablak, amely a krími háborúval megnyílt, újra bezárult, és ezzel megszűnt a szuverén német külpolitika játéktere.”

A német „felszabadulás” sötét oldalára vet fényt Heinz Nawratil írása (*Zivilbevölkerung und Kriegsende*). A Vörös Hadseregről szerzett magyarországi tapasztalatokat figyelembe véve is sokkolóak a kelet-poroszországi orosz pusztításról szóló beszámolók. A neves amerikai diplomata és történész, George F. Kennan például, aki a potsdami konferencia után alacsony magasságban berepülte az egész tartományt, így ír: „széles sávokban [...] a szovjetek első átvonulása után, a helybeli lakosságból egyetlen ember – se férfi, se nő, se gyerek – nem maradt életben, és egyszerűen nem hihető, hogy mindnyájan nyugatra menekültek volna”. A tragédiában kétségkívül szerepet játszott a keleti területek egyes náci vezetőinek felelőtlensége is, akik a végsőkig halogatták az evakuálást, majd az utolsó pillanatban a lakosságot magukra hagyva elmenekültek. Kevesebben tudják, hogy a nyugati megszállás is sok szenvedést okozott. Elsősorban nem a hadsereg kegyetlenkedése, hanem a szövetségesek „éhségpolitikája” miatt. Montgomery tábornok még 1946-ban is így nyilatkozott:

„A német élelmiszerkorlátozások maradnak. Az 1000 kalórián nem változtatunk. Belsenben a foglyok csak 800-at kaptak.” A francia zónában pedig még a bergeni belsenit sem érte el a hivatalos élelmiszeradag tápértéke. Az éhezés közvetlen és közvetett áldozatainak számát – a magasabb csecsemőhalandóságot és az éhezés miatti megbetegedéseket is figyelembe véve – a szerző legalább 2 millióra teszi. Kelet-Közép-Európában a kitelepítések során nemegyszer a náciével vetekedő barbársággal jártak el a felszabadult országok hatóságai. Lengyelországban például 1255 gyűjtőtábor és 227 börtönt állítottak fel a „rendezett transzfer” és a „politikai tisztogatás” céljából, Jugoszláviában a 200 000 német polgári személyből 170 000-et zártak koncentrációs táborba, akik közül 51 000-et meggyilkoltak. A német statisztikai hivatal 1958-ban 2,23 millióra tette az üldözések és kitelepítések áldozatainak számát. Az oroszországi német kisebbség körében végzett megtorlásokat, a mintegy félmillió Oroszországba hurcolt és ott elpusztult kényszer munkást, a legalább 2,5 millió megerőszkolt nőt és a lakóhelyéről elűzött további sok milliónyi személyt is számításba véve a szerző arra a provokatív következtetésre jut, hogy „az 1945-ben lezajlott németüldözés a világtörténelem legnagyobb etnikai tisztogatása” volt.

A németek történelemképében az elmúlt évtizedekben bekövetkezett sajátos torzulásokról értekezik *Fritz Süllwold (Geschichtsbilder und Generationsfolge)*. A szerző két felmérést készített: az egyikben az 1907 és 1927 között született generáció tagjait kérdezte arról, hogy emlékeik szerint hogyan éltek meg a környezetükben a „német átlagpolgárok” az 1933 és 1945 közötti időszak politikai történéseit; a másikban az 1960 és 1975 között született korosztály képviselőinek tette fel ugyanezeket a kérdéseket. A két felmérésből radikálisan különböző történelemkép bontakozott ki. A náci korszak szemtanúi sokféle magatartásformát idéztek fel. A nemzetiszocialisták sikerét a kortársaik körében elsősorban a versailles-i szerződés negatív hatásainak leküzdésével, a munkanélküliség drasztikus csökkenésével, a gazdasági fellendüléssel, az újszerű szociális intézkedésekkel és a (nem politikai jellegű) bűnözés visszaszorításával magyarázták. A megkérdezettek 1 százaléka emlékezett úgy, hogy a „kristályéjszaka” történéseit a lakosság „támogatta”, és 15 százalékának rémlett úgy, hogy az emberek „közömbösen” reagáltak rá. A többség emlékei szerint a „zsidókérdés” az emberek többségét nem foglalkoztatta különösen, a zsidók elhurcolása jelentős részüket – a személyes kapcsolatok hiánya miatt – nem kényszerítette állásfoglalásra. A mai 30–45 évesek közül ezzel szemben sokan csak egyetlen magatartásmintát ismernek, úgy vélik, hogy a lakosság többsége egyetértett a politikai leszámolásokkal, s a zsidóság elnyomása és megsemmisítése a korszak központi jelentőségű témája volt. A szerző szerint a hatvanas évek végén jelentős törés következett be a németek történelemképében. Míg korábban az emberek tisztában voltak vele, hogy különbséget kell tenniük bűnösök és ártatlanok között, a hatvanolcas generáció az „apák nemzedékét” lényegében kollektív bűnösséggel vádolta

meg. Az apák beszámolóit nem fogadták el hitelesnek, így az élményviláguk ismeretlen maradt előttük – a kör pedig ezzel bezárult. Az új szemlélet azután rányomta a bélyegét a háború utáni újjáépítés korszakának megítélésére is: a német gazdasági csodát a náci korszak bűneinek elfojtására tett igyekezettel kezdték magyarázni. Az elődök kollektív bűnösségébe vetett hit az újabb generációk szemében neveltségessé tette a hazafiságot és a közösségi szellemet. A háború utáni újjáépítés nemzedékétől eltérően a mai németekből hiányzik az erős nemzeti öntudat, aminek következtében a közösségért való tenni akarást szűk látókörű egoizmus váltotta fel.

Harald Seubert Heidegger 1945-ben támadt – a recenziens számára bevallottan követhetetlen – gondolatait ismertető tanulmánya után *Rolf Schilling* visszaemlékezését olvashatjuk 1971-es kelet-poroszországi útjáról, amelyen felkereste a „Farkassáncot”, a Wehrmacht és Hitler keleti fronti főhadiszállását (*Reise nach Ostpreussen, August 1971*). Úgy érezte, hogy németként elkerülhetetlenül, sorsszerűen köze van ehhez a helyhez. Valami megérinti – ugyanúgy, mint a röckeni paplakban (Nietzsche szülőhelyén), Heinrich von Kleist Wannsee-parti sírjánál, a *Zarathustrát* olvasva vagy a *Lohengrin* előjátékát hallgatva. Noha nem volt kétsége afelől, hogy „nagyon beteg az a nép, amely ilyen kuruzslóra bízza magát”, mégsem szabadult az érzéstől, hogy „a német mítosz, a német álom fekszik ott eltemetve [...] Mert nem mindegy, hogy az ember úr marad a saját házában, és szuverén módon hajtja magát válságba és vereségbe, felvonhatja a zászlókat, és tisztelheti a halottait, vagy pedig feltétel nélküli meghódolásra kényszerítik. Hitler szörnyen semmibe vette a legyőzöttek méltóságát, és a borzalom végül visszahullott a német népre.”⁵

A rövidebb írások közül a legérdekesebb *Winfried Körzner* esszéje, amely Japán és Nyugat-Németország háború utáni helyzetét hasonlítja össze (*Der Tenno und der General*). A fő különbséget a megszálló hatalmak által követett stratégiában látja. Németországban a megszállók a korábbi politikai rendszer és a „német ideológia” radikális felszámolására törekedtek, miközben a gazdaságot és a társadalmat csaknem érintetlenül hagyták. Japánban ezzel szemben a vezető réteget és az állami bürokráciát – az amúgy is hitelét veszített katonai-ipari komplexum kivételével – megtartották, és ha megszelídítve is, de engedték továbbélni a „japán szellemiséget”. Ugyanakkor az „archaikus-feudális maradványok” elleni harc jegyében a gazdaság és a társadalom radikális átalakítását tűzték ki célul. A reformok megjósolható módon rövid úton válságba taszították a gazdaságot, ezért 1948 után fokozatosan

⁵ Noha nem jelent meg a folyóiratban, a magyar olvasó számára rendkívül érdekes olvasmány az intézet egyik vezető munkatársának, Götz Kubitscheknek az előadása a „régii Poroszország” utáni honvágyról, amely sokban hasonlít a mi „régii Magyarország” utáni vágyódásunkhoz. Az előadás szövege elérhető: <http://staatspolitik.de/pdf/kubitschek-preussen.pdf>.

alábbhagytak. A politikai kontinuitás jóváhagyásának azonban fontos hosszú távú következményei voltak. MacArthur tábornok abból indult ki, hogy a japánok „tekinélyfüggők”, és a reformok sikere érdekében mindent megtett a legfőbb császári tekinély megőrzéséért. A császárság intézménye és Hirohito személye az elkövetkező évtizedekben összekapcsolta a jelent a múlttal, és lehetővé tette azt, ami Németországban „mindössze néhány kívülálló értelmiségi álma” maradt: Japán egészséges nemzeti öntudatra tett szert. A múlttal való szembenézés a japánok körében sem maradt el, csak a németekénél sokkal szerencsésebb formát öltött. Egyrészt a közösségi emlékezés a hangsúlyt a személyes bűnökre helyezte, ahelyett, hogy a japán nép egészét vád alá vonta volna. Másrészt a pacifizmus nemzeti ideológiává tétele jól azonosítható és a gyakorlatban is megvalósítható célt adott a kritikai reflexiónak, s ezáltal képes volt megnyugtanni a nemzet lelkiismeretét. Németországban ezzel szemben a múlttal való szembenézés céltalan köldöknézéssé fajult.

Hamvas Béla jó négy évtizede azt írta, hogy a németység „állandóan kereste önmagát, de nem találta még a szüntelen keresésben sem”. Úgy tűnik, hogy erre a diktumra egyelőre nem cáfolt rá a történelem. A keresés mindenesetre tovább folyik – ami talán nem is olyan kevés.

Pillantás a Klinger-villa lakószobájába a terasz felől (1934)